

Історія і політика

В. М. Ткаченко (Київ)

Куди ми йдемо? (Роздуми історика)

Чи не однією з провідних у суспільно-політичній полеміці початку 90-х років стала лінія заперечення всіляких «ізмів» і заклику до «здорового глузду». При цьому постійно наголошувалося, що люди нарешті повинні «просто жити», використовуючи плоди праці рук своїх, а не будувати примарне «світле майбутнє». Однак у міру того, як неминуче наближається етап приватизації, як дедалі реальніше вимальовується перспектива перерозподілу власності, абсолютного зубожіння більшості громадян і збагачення порівняно незначного прошарку спритних ділків, стає ясно, що без «ізмів» не обійтися, коли хочемо збагнути, в якому світі живемо і на що можемо сподіватися в майбутньому.

Відсутність перспективи створює, очевидно, одну з найгнітючіших ситуацій. Свідченням цього може бути той факт, що вже напередодні розпаду СРСР люди втратили впевненість у завтрашньому дні. За даними соціологічних обстежень, проведених групою науковців під керівництвом академіка Т. І. Заславської, на запитання анкети «Чи можете Ви із впевненістю прогнозувати своє майбутнє і якщо так, то на який строк?» 64 % респондентів відповіли: не знаю, що зі мною буде через декілька місяців... До речі, серед опитуваних були як мешканці міст, так і сіл.

Як міг після серпневих подій 1991 р. не розвалитися Радянський Союз, коли ще на початку року засади цієї форми державності в очах громадськості були повністю дискредитовані. Наприклад, ставилося запитання: що дає Радянський Союз своїм громадянам? В опитувальному листку наведено чимало позитивних відповідей: мирне небо над головою, відчуття належності до радянського народу, гордість за Вітчизну тощо. Однак люди давали зовсім інші відповіді: 68 % — дефіцит, черги, жебрацьке існування, 28 % — відчуття безправ'я, 26 % — животіння на обочині цивілізації. Отже, сучасне економічне становище людей не влаштовує.

Разом з тим, чи уявляють собі люди, чого вони прагнуть і домагаються? Далекі... На запитання «Чи уявляєте Ви суспільний лад держави, в якому житимете в 2000 р.?» відповіді були такими: я впевнений, що, як і раніше, буду жити в соціалістичній державі — 16 %; не знаю — 48 %; при капіталізмі — 3 %. Решта вірить у поєднання засад соціалізму і капіталізму¹.

Зважаючи на такий рівень поінформованості, викликає подив поправка до Кримінального кодексу республіки, прийнята Верховною Радою України, в якій йдеться про те, що «публічні заклики до насильницького повалення чи зміни державного і суспільного ладу» караються позбавленням волі на строк до трьох років чи штрафом у розмірі 10 тис. крб.²

¹ Социализм, перестройка и общественное мнение // Социологические исследования. — 1991. — № 9. — С. 13—18.

² Известия. — 1991. — 14 окт.

В даному разі мова вже не йде про те, що доброчинному обивателю не зрозуміло, чи стосується епітет «наси́льницького» тільки визначення «повалення», чи і «зміни», бо забороняти ненасильницькі зміни шляхом погрози тюремним ув'язненням — це щось нове в законодавстві. Але головне полягає в іншому — чи розуміли громадяни України, за якого суспільного ладу вони жили до серпня 1991 р. і які зміни відтоді в ньому відбулися. Це вже практичне питання, від якого залежить, чи слід закликати населення до повалення існуючого ладу або бодай внесення ненасильницьких змін.

Раніше ми знали, що монополія на визначення суті суспільного ладу належала ЦК КПРС. Нині він розпущений, а останній XXVIII з'їзд партії від відповіді на це питання практично ухилився. Наші газети і журнали — праві, ліві і центристські — публікують величезне «віяло» думок, часто протилежних. І читачам не зрозуміло, чи мають вони право самі визначати категорію суспільного ладу в Україні і чи заклики до його зміни не «потягнуть» на три роки ув'язнення. Обережні люди в Академії наук вважають за краще утримуватися від серйозного аналізу цих суджень і дефініцій, бо «береженого бог береже». Економісти розробляють різні програми виходу країни з кризи, беручи за основу майбутнього устрою нашого суспільства модель шведську, американську чи японську, і при цьому ігнорують той факт, що трудящі колишнього Радянського Союзу мають інше уявлення про інтенсивність праці, справедливість, і в них глибоко укорінилася психологія зрівнялівки.

В ситуації, коли криза охопила суспільство під голосні декларації про «пріоритет загальнолюдських цінностей» і християнської любові до ближнього, згадується класична думка про те, що люди були й будуть дурненькими жертвами обману, поки за моральними проповідями не навчатися розрізняти групові, корпоративні чи зрештою й класові інтереси тих чи інших представників соціальних верств.

Саме в той момент, коли ми, здається, мали б торжествувати перемогу над «ізмами», бо люди втратили відчуття плинності часу і перспективу (і це комусь було дуже вигідно), коли ми заходилися вбивати в могилу «ізмів» осиковий кіл, світ став дивитися на наші язичницькі дії з занепокоєнням. Зокрема, саме такою була реакція учасників Празької сесії Ради взаємодії (міжнародної організації колишніх глав держав і урядів) на доповідь П. Трюдо про неоднозначні процеси, які відбуваються в країнах колишньої «соціалістичної співдружності».

Західні аналітики твердили, що ні капіталістична, ні соціалістична системи в тому вигляді, якими ми їх знаємо, не здатні повною мірою задовольняти суспільні потреби, що ринкової економіки в чистому вигляді ніде немає, а тому східноєвропейським країнам не варто йти шляхом форсованої і тотальної приватизації, повної відмови від державного регулювання. Перехід від жорсткої адміністративно-командної економіки до ринкової, зазначалося у вищезгаданій доповіді П. Трюдо, може виявитися досить тривалим і потребувати твердої виконавчої влади, здатної управляти процесами неминучих соціально-культурних змін³.

На наш погляд, не випадково висновки, що містяться в матеріалах Ради взаємодопомоги, перегукуються з іншим важливим документом, а саме дев'ятою енциклікою папи Іоана-Павла II «Центезімум аннус», в якій викладена система доктрин Святого престолу до 2000 р. і на початок третього століття. Як не дивно для наших поборників «здорового глузду», але й папська енцикліка являє собою саме такий маніфест, де широко використовуються категорії всіляких «ізмів».

Капіталізм, зазначається в енцикліці, вийшов переможцем у змаганні з соціалізмом, але це не означає, що всі країни обов'язково повинні йти шляхом сучасного капіталізму, який папа ідеалізувати не

³ Правда.— 1991.— 14 юнія.

збирається. «Ні — такому капіталізму, який перетворив на ідолів ринок і прибуток, капіталізму, який припускається тих же комуністичних помилок, не дає розвиватися гідності людини», при якому окрема людина оцінюється «просто як елемент, молекула в соціальному організмі»⁴.

Це не означає, що можливості капіталістичного способу виробництва вичерпані. Але, як вважає глава Святого престолу, ця система повинна бути виправлена, змінений її споживацький характер, мають відбутися зміни в способі мислення, поведінці людей, в економічних структурах. Таким чином, критика капіталізму, зазначає папа, спрямована не стільки проти його економічних постулатів, скільки проти «етичної і культурної системи».

Категорії «капіталізм» і «соціалізм», як бачимо, є нормальними складовими політологічного аналізу на Заході. Звичайно, деякі наші радикали можуть посылатися на те, що, мовляв, все це ідеологія. Але на Заході вважають, що завдання ідейного і морального згуртування людей стає дедалі актуальнішим. Виявилось, що ідеологічний вакуум, до якого ми так настирливо пробивалися, призводить до дезінтеграції суспільного організму. І це також непокоїть правлячі кола західних країн. На вже згадуваній Празькій зустрічі Ради взаємодії зазначалося: «Тривалий процес перетворень, який відбувається в ідеологічному вакуумі, може викликати розчарування населення, що потенційно може призвести до серйозних наслідків для крихких інститутів і державних структур у цих країнах, незалежно від їх демократичної законності»⁵.

Папа римський в своїй енцикліці також наголошує на загрозі деідеологізації, закликає до утвердження релігійно-етичного принципу у справі духовної свободи людини. Зокрема, він вважає, що тільки церква може заповнити політичний та ідеологічний вакуум, який утворився в країнах Східної Європи. Ринок, економічна активність, зазначається в енцикліці, повинні діяти в інтересах «вселенського призначення людини»⁶.

Загроза ідеологічного вакууму в Східній Європі викликала занепокоєння в середовищі масонів. Глава італійського масонства, великий магістр Великого Сходу Італії Дж. Ді Бернардо заявив, що в умовах розвалу комуністичних режимів і пов'язаних з цим труднощів економічного та соціального характеру всесвітнє масонство вбачає своє завдання в тому, щоб сприяти підвищенню життєвого рівня народів, які населяють цей регіон, і поверненню в їх уми «надії і довіри». На кінець 1991 — початок 1992 р. була запланована серія зустрічей масонів з вищими керівниками деяких республік колишнього Радянського Союзу. В Італії планується створити масонський фонд солідарності^{6а}.

Як то кажуть, нині «процес пішов». За свідченням французького тижневика «Експрес», 28 квітня 1991 р. в Підмосков'ї відбулося засідання першої масонської ліги «Північна зірка», відтвореної в Росії «Великим Сходом Франції». В березні 1992 р. намічалось створити ще одну ложу «Вільна Росія», а влітку — масонську організацію «Великий Схід Росії», на що виділено 1,2 млн. франків.

Завдяки діяльності іншої масонської організації — «Великої ліги Франції» — в бурхливі дні серпня 1991 р. у країні була створена масонська «Ложа Новикова». Починають діяти відділення і ложі англосаксонської гілки⁷.

⁴ Известия.— 1991.— 11 мая.

⁵ Правда.— 1991.— 14 июня.

⁶ Известия.— 1991.— 11 мая.

^{6а} Правда.— 1991.— 23 сент.

⁷ Правда.— 1992.— 31 янв.

Ці та інші факти свідчать, що під гаслом деідеологізації відбувається процес соціального та ідеологічного реваншу. Згадаймо його основні етапи: замість того, щоб досягнути надбання світової марксистської думки, відкинути нашарування сталінського варіанту «марксизму-ленінізму», КПРС з 1985 р. оголосила про початок перебудови і культивування ідеології «загальнолюдських цінностей». До чого це привело — досить переконливо показав В. Лебедев у «Московских новостях». Примірка нових ідеологічних цінностей до державно-бюрократичного торса відбувалася за таким графіком: 1984—1986 рр. — прискорення; 1987—1988 рр. — вчитися демократії; 1989—1990 рр. — переходимо до ринку. На кожен таку кампанію припадало приблизно два роки. За цей час влада переконувалася у неможливості виконати проголошене гасло, а населенню і журналістам набридало писати і читати про одне і те ж.

Через два роки ставало очевидним, що ситуація погіршується саме в тій галузі, стан справ в якій намічалось поліпшити. Скажімо, під гаслом прискорення почалася стагнація, в результаті боротьби за правову державу зросла злочинність, а в процесі так званого переходу до ринку гроші втратили своє значення (без чого ринок немислимий), і людей, крім прописки, утримували на певному місці роботи і проживання шляхом впровадження карток-талонів, нормованого розподілу продуктів і промислових товарів⁸.

Дворічна періодичність таких кампаній дає можливість висловити припущення, що до літа 1992 р. розмови про ринок припиняться, і з'явиться необхідність висунути якесь інше гасло, а ще краще — нову ідеологічну концепцію. Православ'я навряд чи зможе виконати цю функцію. Найбільш серйозним претендентом на виконання такої місії, очевидно, є націоналізм, який рано чи пізно висуне ідеї «права землі і крові».

Ідеологічний реваншизм щодо культивованої в минулому доктрини соціалістичної революції та інтернаціоналізму, мабуть, набере невдовзі вигляду войовничого націоналізму (візьмемо за приклад феномен Гамсахурдія), поступово дискредитуватиме прапор демократії, під яким прийшли до влади нинішні лідери держав СНД. Ця проблема непокоїть не лише громадян незалежних держав, а й держсекретаря США Дж. Бейкера, про що свідчив його виступ на Московській конференції по людському виміру⁹.

Отже, якщо хвиля ідеологічного реваншизму не спаде, то ті, що прийдуть до влади згодом, неодмінно прагнутимуть не менш активно до реваншу. А це означає, що миру й спокою нам не бачити ще довго, принаймні до того часу, поки науковий аналіз проблем не стане поступово витісняти ідеологічні міфи і кліше.

В той час, як представники суспільних наук стали ухилятися від розгляду проблеми «соціалізм» — «капіталізм» чи, в усякому разі, ставитися до неї виваженіше, в ході політичних дискусій їй почали приділяти дедалі більшого значення. В зв'язку з цим слід згадати про посилання Патріарха Московського і Всея Русі Алексія до надзвичайної сесії народних депутатів СРСР у серпні 1991 р. Як вказувалося в пресі, це був виступ високої громадянської сили, філософського звучання. Він, зокрема, наголосив: «Я вважаю, що робота сесії може бути успішною лише в тому випадку, якщо з самого початку ми будемо твердо давати собі звіт у тому, що в ці дні в країні відбувається зміна суспільно-політичного ладу»¹⁰.

Серпневі події характеризувалися органами масової інформації як «найнеймовірніші» в історії СРСР з часу захоплення більшовиками

⁸ Московские новости. — 1992. — 26 янв.

⁹ Известия. — 1991. — 7 окт.

¹⁰ Там же. — 28 авг.

влади. Зазначалося, що комуністичній ідеї було завдано смертельного удару. Зокрема, колишній посол США Дж. Метлок на слуханнях у сенатському комітеті закордонних справ заявив, що зміни в СРСР є настільки фундаментальними, що необхідно переглянути американську політику настільки ж «фундаментальним чином»¹¹.

Про різючість змін у СРСР говорив під час візиту до нашої країни міністр фінансів США Н. Брейді. Стан справ у Радянському Союзі він оцінив таким чином: «Ми побачили країну, де складається демократія і починає формуватися ринковий капіталізм»¹².

Ставлення до цих процесів, звісна річ, неоднозначне. Сполучені Штати розробляють довгострокові плани створення в колишньому СРСР широкої структури освітніх програм, покликаних навчити його громадян практичним засадам бізнесу і економічної діяльності в умовах ринкової економіки. Італійські ліві на сторінках свого органу «Ліберасьйон» б'ють з цього приводу на сполох: «Політика Бориса Єльцина з питання про майбутнє соціального устрою республіки і Союзу є не більше, ніж повторенням західних зразків демократії»¹³.

Безумовно, рецептів соціального устрою нині є багато, як і країн, які виробили власні моделі соціально-економічного розвитку. В зв'язку з цим викликають подив висловлювання науковців, які вважають, що на території колишнього СРСР слід використати саме шведську модель, а також тих, які стверджують, що група мудрих економістів і політиків узагальнить найкращі аспекти всіх моделей (американської, японської, європейської тощо) і «припише» зрештою оптимальний рецепт нашому суспільству. Пропозиції обох сторін є нереальними, бо вони керуються принципом, що суспільство буде розвиватися за заздалегідь розробленим планом, тобто замість утопічної ідеї про можливість побудови основ комунізму протягом 20 років ми знову хочемо побудувати цього разу капіталізм згідно з виробленим проектом.

Нетерплячі радикали забувають (а саме крайні ліві і крайні праві зчиняють цей галас), що кожній нації притаманні певні історичні й культурні особливості, які визначають специфіку організації її економіки. Ринкова економіка на території колишнього Союзу також не може бути одноманітною, а обов'язково має специфіку національну і регіональну й відображає характерні особливості історії й культури, набуті за роки існування спільної державної структури в рамках СРСР. Тому цей суспільний організм не буде копіювати ні американську, ні шведську, ні німецьку модель, а матиме власний, можливо, небачений ще специфічний євразійський варіант.

Найголовніше — не можна допускати різкої революційної ломки всього підряд (хоч це і не вписується у сучасні стереотипи ура-революційності). Досвід вітчизняної історії свідчить, що кожна революція — це катастрофа, оскільки призводить до розвалу суспільної структури. А від насильницьких дій потерпають як правлячі класи, так і решта соціальних верств. Особливу загрозу вони становлять для елітарних груп, які, як показує світовий досвід, необхідні на всіх рівнях — від політичних діячів, письменників до кваліфікованих робітників.

В соціумі завжди існує ієрархія, яка надає йому певної структури. Якщо порушується одна, слід створювати іншу, хоча це тривалий процес. Небезпека дестабілізації завжди виходить від крайніх — лівих і правих. Саме в їх середовищі з'являються харизматичні лідери. Адже демократія завжди є компромісом між поведінкою усіх ланок ієрархії. Дії ж харизматичного лідера не контролюють демократичні інститути, структури, механізми. Сьогодні такий лідер — демократ, завтра — популіст, післязавтра — шовініст.

¹¹ Правда.— 1991.— 28 сент.

¹² Известия.— 1991.— 25 сент.

¹³ Там же.

Отже, якщо ми є свідками галасливої кампанії про необхідність здійснення найрадикальніших реформ і нам обіцяють таке ж суспільство, як в Америці чи Швеції, слід оглянутися навколо — десь поблизу присутній претендент на роль харизматичного лідера.

В одному з післясербневих інтерв'ю колишній член Політбюро ЦК КПРС, головний ідеолог партії О. Яковлев заявив: «Я й кілька років тому говорив, що не знаю, що таке соціалізм і що таке капіталізм. Я не розумію, що це таке. Я завжди говорив, треба будувати нормальне громадянське суспільство»¹⁴. Відверто кажучи, така заява викликає принаймні подив, бо радянські суспільствознавці, які і в роки перебудови значною мірою керувалися ідеологічними настановами ЦК КПРС, постійно наголошували на протилежності капіталізму і соціалізму. Отже, засадниче питання полягає в тому, наскільки протилежні ці устрої.

Проводячи між ними водорозділ, ми використовували поняття «приватна власність», «експлуатація», коли апелювали до обивателів. В інтелігентних колах більш популярним був термін «відчуження». Точки відліку координат того чи іншого суспільства виводили за принципом «від протилежного». Якщо в них — експлуатація і відчуження, то у нас — плановість, творчість і гармонія.

Згодом акценти змінилися. Спочатку науковці й публіцисти стали наводити окремі приклади експлуатації і відчуження за умов реального соціалізму, але лише як поодинокі факти переродження соціалізму, що неминуче відірвуть і витісняться невдовзі «паростками комунізму». Нині ж, в умовах кризи, що межує з хаосом, поняття «відчуження» стало чи не синонімом брутальної лайки на адресу нашого казарменого соціалізму.

Поняття «відчуження» неодмінно вживається поряд з такими термінами, як «бюрократизм», «відсутність почуття господаря», «політична апатія», «правовий нігілізм», «тіньова економіка», «проституція», «культ особи» тощо.

По суті, поняття «відчуження» стало розхожим політизованим загальником, вживаним задля «красного слівця», без розуміння його пізнавального потенціалу. Це наукомістке поняття було зведено здебільшого до функції ідеологічного «клею»: спочатку при komponуванні негативного образу політико-ідеологічної концепції капіталізму, а потім (як у дзеркальному відображенні) при komponуванні розхожого іміджу радянського соціалізму. Яке ж первісне наукове значення цього терміну?

Досліджуючи феномен відчуження, К. Маркс, як відомо, наголошував на тому, що в процесі життєдіяльності людини настає історично необхідний поділ праці. Він супроводжується виникненням приватної власності і експлуатації, що зумовлює різке зростання продуктивності праці. Щоправда, цей поділ привів і до «викривлення» родової сутності людини: в умовах приватної власності безпосередній виробник відділяється від засобів виробництва, вже не керує цим процесом і не контролює його, як і остаточні цілі виробництва. Людина перестає бути суб'єктом і перетворюється в засіб виробництва додаткової вартості. Вона стає додатком до машини. Проте не будемо поспішати з моралізаторським засудженням такого стану справ.

Слід не випускати з поля зору головного — в процесі відчуження окремого індивіда суспільство разом з тим в цілому набуває інтегративного зв'язку. За таких обставин відчуження стає умовою і результатом успішного функціонування капіталістичного виробництва, бо є внутрішньо притаманною позитивною характеристикою цього суспільства в разі його нормального відтворення і розвитку, «формою поступу» соціаль-

¹⁴ *Голос України*. — 1991. — 14 листоп.

но-економічної формації або, іншими словами, механізмом діалектичного узгоджування загальних і особливих суспільних інтересів¹⁵.

Логіка аналізу відчуження, як не дивно, виявилась придатною і для аналізу радянського суспільства. Якими б «кучерявими» не були характеристики, покликані показати принципово відмінні особливості радянського і західного суспільства (в період застою радянське підносилося до захмарних висот, в останній період перебудови воно було затоптане в багно), ми повинні виходити з того, що обидва типи суспільства все-таки мають внутрішню конструкцію, яка надає їм і стабільності, і певної функціональної подібності.

Згадаймо попередження основоположників марксизму про небезпеку трансформування «капіталізму» в ході соціальної революції в так званий «казармений комунізм», де роль «капіталу» як механізму функціонування відчуження переходить до «держави», а місце суб'єктів приватної власності узурпує клас чиновників. Це спостереження, підкріплене результатами аналізу командно-адміністративної системи, свідчить, що внутрішнім механізмом функціонування останньої є «відчуженість людини від всенародного надбання, відсутність сполученості суспільного інтересу з особистим інтересом трудівника»¹⁶.

Детально проаналізована останнім часом суть адміністративно-командної системи повною мірою відповідає класичному розумінню механізму відчуження: перед нами постає картина об'єктивного перетворення діяльності людини та її результатів у самодостатню силу, яка панує над самою людиною, перетворення людини з активного суб'єкта в об'єкт суспільного процесу. Але при цьому недоречні моралізаторські прокльони щодо даної риси «казарменого комунізму». Для суспільствознавця — дослідника і тіньова економіка, і патерналізм, і тотальний дефіцит, і зрівнялівка, і бюрократизм та інші форми реального відчуження є не чим іншим як складовою частиною, нормальним і необхідним елементом самовідтворення даної моделі «казарменого комунізму». Це не якісь «негативи», що їх можна подолати з допомогою вжиття чергових реформативних заходів, а внутрішньо притаманні цьому типу суспільства «позитиви», які приводять до соціального вибуху лише в разі порушення «міри».

Таким чином, механізми виникнення відчуження в класичному капіталізмі і в моделі державного «казарменого комунізму» досить різні, проте їх суть залишається тією ж самою. Тоталітарно-адміністративна система виявилась нездатною виконати історичну місію соціалістичного руху: механізм оптимального поєднання загальних, колективних і особистих інтересів не був знайдений. Справедливі прагнення трудящих знищити приватну власність на засоби виробництва, яка доводила до «професійного ідіотизму» суспільного розподілу праці, не знайшли втілення в моделі «казарменого комунізму» радянського типу.

Державна власність, яку тривалий час намагалися ототожнити з суспільною, виявилась лише гіршою (тобто менш ефективною) різновидністю приватної власності, оскільки не виключала, а лише видозмінювала форму експлуатації найманої праці. Більше того, на відміну від приватної державна власність розповсюдилась і на людину. Громадянин став власністю держави. Крім найманої праці, «казармений комунізм» запровадив елементи політичного й ідеологічного примусу. В умовах «казарменого комунізму» чиновництво з слуг громадянського суспільства перетворилося на його хазяїв, державна власність стала власністю апарату, номенклатури як нового класу¹⁷.

¹⁵ Кальной И. И., Сенцов М. Б., Фетисов Э. Н. Отчуждение в советском обществе: методологический аспект проблемы // Социологические исследования. — 1991. — № 5. — С. 16, 25.

¹⁶ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. — К., 1987. — С. 43.

¹⁷ Кальной И. И., Сенцов М. Б., Фетисов Э. Н. Указ. соч. — С. 21—23.

Таким чином, під кутом зору Марксової концепції «відчуження» порівняльний аналіз класичного капіталізму і «казарменого комунізму» показує, що якісно нового формаційного стрибка після Жовтня 1917 р. не відбулося, і обидві ці моделі суспільного устрою відносяться до певного спільного типу суспільно-економічної формації. Командно-адміністративна модель «казарменого комунізму» не виходить за рамки буржуазної формації, являючи собою її вироджений випадок.

Отже, після серпневих подій 1991 р. не слід, очевидно, говорити про зміну соціально-економічного устрою в нашому суспільстві, а лише про намагання знайти його більш ефективну модель, яка могла б бути інтегрована в світове співтовариство, у міжнародний поділ праці, в більш цивілізовані форми того ж самого відчуження. Таким чином, проблема полягає, очевидно, насамперед у тому, які процеси виявляються більш динамічними на сучасному етапі в колишньому СРСР: процес інтеграції в світове співтовариство з його новітньою технологією і культурою виробництва чи відцентрові процеси самозбереження генетичної структури «казарменого комунізму» при політиці ізоляціонізму від світових інтегративних процесів.

І ще одне. Ставити завдання подолати відчуженість можна лише в контексті довгострокової перспективи відмирання держави. Навіть створення громадянського суспільства може лише певною мірою обмежити функції держави, але не зніме ні сам феномен держави, ні феномен відчуження. Вони можуть поки що набуті лише більш цивілізованих форм, не допускаючи дезінтеграції та анархії в суспільстві.

Умовою нормального розвитку й ефективного функціонування суспільства на будь-якій фазі його розвитку є забезпечення цілісності, єдності, узгодженості дій його складових, що зрештою забезпечує здатність суспільства до виживання. Саме з цієї точки зору розглянемо ряд сучасних проблем.

Чи дійде справа до громадянської війни? Якщо обійдеться реформами, то до чого ми дійдемо: буде повна монополія західної соціальної та ринкової системи чи експерименти, спрямовані на перехід до ринкового соціалізму, не приведуть до одноманітності соціально-економічного устрою в світі? Якою буде соціальна ціна в разі переходу нашого суспільства від фази «казарменого комунізму» до сучасного «народного капіталізму» і наскільки «народним» він виявиться?

В пошуках відповіді на ці актуальні питання слід виходити з того, що, по-перше, як стверджує сучасна соціологічна думка¹⁸, єдність і узгодженість дій у суспільстві визначаються специфічною підсистемою, яку в соціології прийнято називати соціальною організацією суспільства (СОС). Ослаблення ефективності СОС, цього своєрідного генетичного коду суспільства, призводить фактично до його розкладу чи переродження.

По-друге, слід зважати на те, що тип (чи форма) СОС залежить від різноманітних засобів соціального контролю і поведінки. Для ранніх стадій розвитку суспільства з слабкою диференціацією і спеціалізацією його інституцій характерні досить жорсткі форми СОС, які широко культивують пряме насильство. У міру зростання цивілізованості суспільства воно вдається до соціо-культурних засобів регуляції: це — традиції, мораль, право, релігія, ідеологія, економічне регулювання тощо.

По-третє, ціна будь-якого соціального реформування чи революції залежить від того, чи є в даному суспільстві відповідні засоби і механізми соціальної регуляції і соціального контролю. Вони можуть бути традиційними для даного суспільства чи привнесеними, але неодмінно глибоко засвоєні. Кожна спроба нав'язування суспільству форм СОС,

¹⁸ Щербина В. В. Новая революция — старый опыт // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 38—48.

які не є адекватні реальному типу і рівню розвитку індивіда, неминуче веде до дезінтеграції суспільства, розпаду і деградації особистості і, зрештою, до його відкидання на більш ранні стадії розвитку.

І насамкінець четверте положення. Суспільство як складна система, що поетапно розвивається, не може бути радикально перебудоване згідно з тим чи іншим соціальним проектом без тяжких, а іноді й трагічних наслідків. Як показує історичний досвід, реформатори можуть виходити з того, що: 1) майбутнє ніяк не залежить від минулого і цілком у руках харизматичного реформатора; 2) світ розвивається за законом, який пізнаний реформатором. Такі концепції можуть виникати на релігійному, ідеологічному чи науковому ґрунті, але логіка їх побудови націлена на радикальну реформу шляхом заміни старих форм СОС новими, витіснення «неправильних» цінностей «істинними», одного типу особистості іншим. Але на практиці реалізація подібних ідеальних проектів веде до створення дефіциту засобів регуляції, ціннісного і соціально-нормативного вакууму, розкладу культури і соціуму.

Конкретним прикладом формування людини нового типу — «радянської людини» — була ідеологізована політика і практика сталінізму, що супроводжувалася тотальним терором і насильницьким насаджуванням «істинних» цінностей кожному громадянину. В результаті з'явилися безвідмовна машина бюрократії і численний штат управлінців з певним рівнем управлінської культури. Той факт, що за часів хрущовської «відлиги» не вдавалися до методів прямого терору, свідчить про засвоєння населенням «духовного багажу» системи цінностей і норм поведінки, нав'язуваного сталінізмом. Тому для підтримання необхідного рівня суспільної інтеграції не було потреби в тотальному насильстві. Автори хрущовських реформ передбачали більшу колегіальність у роботі феодально-бюрократичної еліти при досить лояльній оцінці сталіністської системи.

Розмивання сталінської системи ціннісних орієнтацій співпало з двадцятирічним управлінням Л. Брежнєва. Постійно зростаючий дефіцит матеріальних благ стала відчувати й правляча бюрократична верхівка, що підштовхнуло її до пошуків нової, економічно ефективнішої, моделі соціальної організації суспільства при збереженні монополії на владу. Остаточно утвердилася колегіальна форма влади феодально-адміністративної еліти. Однак паралельно посилювалася роль неадміністративної, ринкової регуляції поведінки, хоча поки що в рамках паралельної «тіньової економіки». Істотно зростала роль грошей як засобу регуляції поведінки населення, орієнтації людей на досягнення матеріального добробуту.

У «тіньовій економіці» стали набувати дедалі більшого розмаху нелегальні посередницькі спекулятивні операції, які в європейських країнах вважалися нормальним явищем при формуванні докапіталістичних відносин. Партійно-чиновницька бюрократія, маючи відповідні засоби впливу, стимулювала ділків, виступаючи замовником широкого асортименту товарів і послуг, об'єктивно заохочуючи зростання кількості груп мафіозного типу. В рамках бюрократично-феодальних структур проходив процес формування передкапіталістичного ринку, ринкових форм регуляції поведінки, які стали можливими лише завдяки підтримці компартійних структур влади. Ці тенденції були в основному позитивними, оскільки сприяли створенню соціальної організації суспільства з рисами пізньофеодальних відносин, а в перспективі — ринкового механізму західного типу.

Разом з тим слід зазначити, що зміна систем цінностей і поведінки відбувалася поступово й не охопила всього населення країни. Перебудова дала можливість політично оформити лише найбільш активні верстви населення в два блоки. Ідеалом першого є ринкове суспільство і форми СОС на зразок західних демократій. Друге — популістського спрямування — відстоює ідеали революційної демократії, виступаючи

під гаслами соціальної справедливості, боротьби з корупцією, рівних прибутків, прямого народовладдя.

Хоч політичні цілі цих груп різні, вони однакові в намаганні остаточно зруйнувати командно-адміністративну систему, існуючий механізм влади. Ці блоки змагаються між собою у розмиванні «невірних цінностей», норм і традицій, які склались в країні після двох російських революцій 1917 р. Глибоке порушення ними механізмів СОС в ході боротьби проти консервативних сил бюрократії привело до розпаду СРСР і нагнітання анархії в суспільному житті та кризи в сфері економіки.

Проте перемога однієї з радикальних сил під час серпневих подій 1991 р. означала б повторення варіанту Жовтня 1917 р., а остаточною перемогою їх конкурентів — повернення до ідей і символіки Лютневої революції 1917 р. Як не трагічно, але народам колишнього СРСР, які ще не оговталися після 74 років утвердження «радянського способу життя», загрожує нова революція, яка б мала радикально вирішити всі проблеми.

Як це не прикро, але на політичній арені знову процвітає радикалізм, ідея революційного стрибка в систему капіталізму західного зразка постійно культивується, незважаючи на те, що суспільство — не машина, а живий організм, із своїм генетичним кодом, який росте і розвивається за власними законами і рано чи пізно відкине й ідеали ентузіастів — радикалів та їх претензії на владу.

Вихід із становища — культивування здорового консерватизму, вироблення у громадян імунітету до революційного радикалізму і романтизму. Важливою запорукою цього є створення сильної державної влади, дії якої контролюватиме суспільство, здатної загальмувати процес сповзання країни до катастрофи, взявши на озброєння насамперед гасло «законність і порядок».

Далі слід поступово привертати увагу суспільних сил до осмислення та реалізації п'яти завдань, сформульованих лауреатом Нобелівської премії за 1969 р. голландським професором Я. Тінбергеном. Вони звучать так: 1) збереження міжнародного миру; 2) максимальний випуск продукції на душу населення в умовах повної зайнятості і рівноваги грошової системи; 3) поліпшення розподілу суспільного продукту між соціальними групами і окремими країнами; 4) емансипація груп, що не користуються рівноправ'ям; 5) якомога більша індивідуальна свобода. Поєднання цих принципів у кожній країні може бути інше, але співвідношення між «капіталістичністю» і «соціалістичністю» полягає лише в пріоритетах максимальної прибутковості господарювання або соціальної справедливості.

На наш погляд, подібний підхід аж ніяк не суперечить тому, що розумів під поняттям «соціалізм» К. Маркс, а саме задоволення матеріальних і духовних потреб людей на основі зростання продуктивних сил та їх раціонального використання. «Свобода в цій сфері може полягати лише в тому, — писав він, — що колективна людина, асоційовані виробники раціонально регулюють цей свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільний контроль, замість того щоб він панував над ними як сліпа сила; здійснюють його з найменшою затратою сил і при умовах, найбільш гідних їх людської природи і адекватних їй. Та проте це все ж лишається царством необхідності»¹⁹.

Так чому ж ми не можемо досягнути цивілізованої функції соціалізму? Очевидно тому, що ніяк не відмовимося від психології громадянської війни, нав'язаної нам «попами Марксової парафії», не перейдемо до світогляду громадянського миру. Ми ніколи не подолаємо інерцію «воєнного комунізму», культу шаленства руйнівної експропріації, поки не усвідомимо, що і феодалізм, і капіталізм, і соціалізм належать до одно-

¹⁹ Маркс К. Капітал.— Т. 3.— Ч. 2 // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 25.— Ч. II.— С. 355.

го і того ж типу цивілізації — товарного виробництва, заснованого на принципі розподілу праці. Тому абсолютно недоречним є протиставлення «або — або», оскільки функція соціалізму полягає не в «повергненні» капіталізму, а в його діалектичному «знятті» на основі синтезу досягнень загальнолюдської культури, нагромадженої попередніми епохами, за рахунок залучення найширших народних мас до історичної творчості.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна*

Така протидія не зменшувалась і в повоєнні роки, коли з УРСР була возз'єднана і Закарпатська Україна. Раніше, висвітлюючи перетворення у західноукраїнських областях, Буковині та Закарпатті, вітчизняні історики, як правило, акцентували увагу на тому, що мешканці цих регіонів «мали можливість скористатися з наявного досвіду соціалістичного будівництва і впевнено спиралися на політичну й економічну могутність всієї Країни Рад.»¹ Як досягнення розцінювалося те, що «до середини 1946 р. тільки в західні області із східних областей Української РСР, з інших братніх республік прибуло понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів».² Однак практично нічого об'єктивного не говорилося про те, наскільки ефективним, а головне доцільним було тут використання набутого в інших республіках і областях досвіду. Ненаписаною донині залишається також історія того, які серйозні і гострі проблеми виникали, коли в західні області приїздили люди, котрі не просто не знали, а й не бажали рахуватися з місцевими умовами. Варто сказати нарешті правду і про беззаконня, яке часто чинили тут ті, хто здавалося б мав стояти на сторожі закону.

Автору цих рядків довелося ознайомитись з великою кількістю документів, що стосуються порушень законності у західних областях. Так, у липні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про недоліки в роботі органів МВС, МДБ, суду і прокуратури по боротьбі з порушеннями радянської законності у західних областях УРСР», в якій, зокрема, зазначалось, що тільки за 5 місяців 1946 р. було «встановлено 965 порушень соціалістичної законності, у 462 випадках винуватці були віддані до суду»³. У деяких районах органи МВС і МДБ⁴ велику кількість заарештованих довгий час утримували у камерах попереднього ув'язнення (КПУ). Так, у першому кварталі 1946 р. у райвідділах МВС Станіславської області знаходилося 3 092 чол. заарештованих, з них незаконно утримувались в КПУ 2 023 чол.⁵

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6.

¹ Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 8.— Кн. 1.— С. 69—70.

² Там же.— С. 71.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 50, арк. 93.

⁴ У лютому 1941 р. з НКВС було виділено НКДБ — Наркомат державної безпеки, в липні 1941 р. їх об'єднали у НКВС, а у 1943 р. створено НКДБ, який у 1946 р. переіменовано у Міністерство державної безпеки (МДБ). У 1946 р. НКВС переіменовано у Міністерство внутрішніх справ (МВС).

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 50, арк. 93.